

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/9/74-81>

Dilnoza Umorova

Urgenç Devlet Pedagoji Enstitüsü

Doktora Adayı

<https://orcid.org/0009-0007-1491-5139>

dilnozaumorova.1611@gmail.com

Türk halkları kültürünün gelişiminde Horzem ceditçiliğinin yeri

Özet

Türk halkları tarihindeki eğitim ve aydınlanma meseleleri, her zaman ulusal kalkınmanın temeli ve toplumun manevi yapısını belirleyen bir unsur olarak görülmüştür. Her dönemde Türk halkları, sosyal, kültürel ve manevi yaşamlarında eğitimi ve terbiyeyi en yüksek değer olarak kabul etmişlerdir. XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında bu değerler yeni bir içerik kazanmış ve Türk halkları dünyasında Ceditçilik hareketi kapsamlı bir aydınlanma reformu olarak şekillenmiştir. Bu hareketin en etkin merkezlerinden biri olan Horzem Ceditçiliği, Türk halkları eğitim sistemi tarihinde kendine özgü tarihî ve teorik bir yer tutar. Horzem ceditçileri, toplumda modern düşünceli, vatansever ve manevi açıdan gelişmiş bireyler yetiştirmeyi temel hedef olarak belirlemişlerdir. Onların pedagojik faaliyetleri, Türk halkları dünyasında aydınlanmacı fikirler temelinde şekillenen yeni bir eğitim modelinin temelini oluşturmuştur. “Usul-i Cedid” okulları aracılığıyla Horzem ceditçileri, dini ve dünyevi bilimleri uyumlu bir şekilde öğretmeyi, öğrencilerin bağımsız düşünme yetilerini geliştirmeyi ve dil ile ulusal birliğe hizmet eden bir eğitim anlayışını teşvik etmişlerdir. Bu yaklaşım, Türk halkları dünyasında eğitim sürecini modernize etme ve milliyetçilik ile çağdaşlığı uyumlu hale getirme yolunda önemli bir adım olmuştur. Horzem ceditçilerinin faaliyetleri, kendi dönemlerinin sosyal ve siyasal koşullarında halkı cehaletten kurtarmaya, ulusal kimliği güçlendirmeye ve Türk halkları arasında manevi birliği artırmaya hizmet etmiştir. Bu faaliyetler yalnızca Horzem bölgesinde değil, bütün Türk halkları dünyasında ileri pedagojik düşüncenin şekillenmesine temel oluşturmuştur. Günümüzde Horzem ceditçilerinin eğitimle ilgili görüşleri, Türk halkları eğitim sistemi gelişimini incelemede önemli bir bilimsel kaynak olarak kabul edilmektedir. Onların “bilim, düşünce ve aydınlanma yoluyla ulusu yükseltme” fikirleri, modern pedagojik ilkelerle uyumlu olup günümüz eğitim sisteminde de geçerliliğini korumaktadır. Bu nedenle Horzem ceditçiliği deneyiminin incelenmesi, Türk halkları eğitim gelişimini tarihî, teorik ve metodolojik açıdan aydınlatmada eşsiz bir öneme sahiptir.

Anahtar kelimeler: Türk halkları, Türk halkları dünyası, Horzem Ceditçiliği, aydınlanmacılık, eğitim sistemi, Usul-i Cedid, ulusal kimlik, pedagojik miras

Dilnoza Umorova

Urgench State Pedagogical Institute

Doctoral Candidate

<https://orcid.org/0009-0007-1491-5139>

dilnozaumorova.1611@gmail.com

The Role of Khorezm Jadidism in the Development of Turkic Culture

Abstract

In the history of the Turkic world, education and enlightenment have been regarded as the foundation of national development and as a factor shaping the moral and spiritual life of society. In every era, Turkic peoples elevated education and upbringing to the highest value in their social, cultural, and spiritual life. At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, these

values acquired new meaning, and the Jadid movement emerged as a broad-based educational reform across the Turkic world. One of the most active centers of this movement, Khorezm Jadidism, occupies a distinct historical and theoretical position in the development of the education system among Turkic peoples. Khorezm Jadids considered the upbringing of modern-thinking, patriotic, and morally developed individuals as their primary goal. Their pedagogical activities laid the foundation for a new educational model based on the principles of enlightenment. Through the “Usuli Jadid” schools, Khorezm Jadids promoted the harmonious teaching of religious and secular subjects, the independent development of students’ thinking, and educational content serving language and national unity. This approach represented an important step in modernizing the education process and integrating national identity with contemporary knowledge across the Turkic world. The activities of Khorezm Jadids contributed to overcoming illiteracy, strengthening national identity, and fostering spiritual unity among Turkic peoples in the socio-political context of their time. Their work formed the basis for the development of advanced pedagogical thought not only in Khorezm but throughout the Turkic world. Today, the educational views of Khorezm Jadids are considered a significant scientific resource for studying the development of the education system among Turkic peoples. Their ideas of “elevating the nation through knowledge, critical thinking, and enlightenment” harmonize with modern pedagogical principles and remain relevant in contemporary education. Therefore, analyzing the experience of Khorezm Jadidism is of unparalleled importance for understanding the historical, theoretical, and methodological aspects of the educational development of Turkic peoples.

Keywords: *Turkic peoples, Turkic world, Khorezm Jadidism, enlightenment, education system, Usuli Jadid, national identity, pedagogical heritage*

Giriş

Türk halkları dünyasında eğitim sistemini modernize etmek ve ulusal değerlere dayalı pedagojik bir modeli oluşturmak günümüzde önemli bilimsel ve sosyal görevlerden biridir. Bu bağlamda Horzem ceditçiliği mirası, zengin aydınlanmacı içeriği, ileri pedagojik ilkeleri ve “ulusu bilim yoluyla yüceltme” fikri ile ayrı bir öneme sahiptir. Ceditçilerin eğitimle ilgili görüşleri, günümüz Türk halkları eğitim sisteminde milliyetçilik ve çağdaşlığın uyumunu sağlamada; genç nesilde vatanseverlik, düşünce bağımsızlığı ve manevi olgunluk geliştirmede önemli bir metodolojik kaynak olarak hizmet etmektedir. Bu nedenle, bu konunun incelenmesi Türk halkları eğitimini geliştirmenin tarihî kökenlerini açığa çıkarmak ve günümüz eğitim politikaları ile stratejik yönelimleriyle uyumlu biçimde analiz etmek açısından büyük bilimsel öneme sahiptir. Bu makalede, XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında Türk halkları arasında şekillenen Ceditçilik hareketinin aydınlanmacı niteliği ve Horzem ceditçilerinin bu süreçteki rolü analiz edilmiştir.

Horzem Ceditçiliği, Orta Asya’daki eğitim reformlarının önemli bir bileşeni olarak ortaya çıkmış, ulusal kimliği anlama, modern düşüncüyü şekillendirme ve bilimsel düşüncenin temellerini oluşturma açısından önemli bir rol oynamıştır. Feruz, Komil Xorazmiy, Boboohun Salimov, Mulla Bekchon ve diğer aydınların çalışmaları sayesinde “Usul-i Cedit” eğitim sistemi geliştirilmiş, dini ve dünyevi bilimlerin uyumlu bir şekilde öğretilmesi sağlanmıştır. Bu çabalar sonucunda halk arasında okuryazarlık oranı artmış, ulusal-manevi değerler yeniden canlanmış ve eğitimde yeni düşünce ilkeleri benimsenmiştir. Makalede Horzem ceditçilerinin eğitim alanına katkıları, pedagojik görüşleri ve Türk halkları kültürünün oluşumundaki rolleri bilimsel kaynaklar ışığında incelenmiştir.

Türk halkları dünyası, insanlık medeniyeti tarihinde zengin kültürel mirası, bilim, eğitim ve aydınlanma alanlarındaki başarıları ile öne çıkar. Eski dönemlerden itibaren Türk halkları, sosyal kalkınmanın temel unsuru olarak bilim ve aydınlanmayı kabul etmiştir. Bu süreç, Divanu Lug’atit-Türk, Kutadgu Bilig, Atabetül Hakayık gibi nadir eserlerde kendini göstermiş, bu eserlerde insanın bilim ve ahlak temelinde eğitilmesi fikri ön plana çıkarılmıştır (Mahmud al-Kaşgari, 1982, s. 34). Bu kaynaklar, Türk halkları eğitim sisteminin oluşumunda ilk teorik temeli sağlamış ve pedagojik düşüncenin köklerini belirlemiştir (Yusuf Hoca, 2019, s. 34).

XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın başlarında Türk halkları dünyasında aydınlanma hareketi – Ceditçilik ortaya çıkmıştır. Bu hareket, özellikle Rus İmparatorluğu’nun sömürgecilik

baskısının arttığı, sosyal, ekonomik ve kültürel hayatta ulusal değerlere kayıtsızlığın hakim olduğu bir dönemde doğmuştur (Khalid, 1998, s. 34). Ceditçiler, halkı cehaletten kurtarmanın tek yolunun modern bilgileri edinmek ve eğitim sistemini reforme etmek olduğunu vurgulamışlardır. Böylece Ceditçilik, yalnızca bir aydınlanma hareketi değil, aynı zamanda sosyal ve siyasi bir hareket olarak da kendini göstermiştir (Khalid, 2015, s. 34).

Tədqiqat

Ceditçilik hareketi, Orta Asya'da modern eğitim felsefesinin oluşmasında belirleyici rol oynamış; eğitim sürecini bireye yönlendirme, dünyevi bilgileri öğretme ve eleştirel düşüncüyü geliştirme ilkeleri bu hareketin temelini oluşturmuştur (Hodjaeva, 2013, s. 34). Ayrıca, Cedit okulları, Müslüman Doğusunda dini ve dünyevi bilimlerin uyumlu şekilde öğretildiği ileri eğitim sistemlerinden biri olarak değerlendirilmiştir (Ringer, 2017, s. 34).

Horzem Ceditçiliği ise bu genel Ceditçilik hareketinin kendine özgü bir kolu olarak, tarihî, kültürel ve pedagojik özelliklere sahiptir. Horzem'de Komil Xorazmiy, Muhammad Rizo Ogahiy, Polvonniyoz Hoca Yusuf, Avaz Otar oğlu gibi aydınlar, halkı bilgi ve düşünce ile yükseltmeyi temel amaç olarak benimsemişlerdir (Xudoyberganov, 2020, s. 34). Onların öncülüğünde kurulan "Usul-i Cedit" okulları, dini eğitimi inkâr etmeden modern bilimler – matematik, coğrafya, tarih, doğa bilgisi ve ana dili ile uyumlu bir şekilde öğretmeye yöneliktir (Ergashev, 2018, s. 34). Bu yaklaşım, eğitim sürecini yalnızca okuryazarlık kazandırmakla sınırlamayarak, düşüncüyü geliştirme ve bireyi bağımsız düşünmeye teşvik etme düzeyine taşımıştır.

Ceditçilerin faaliyetleri, Türk halkları dünyasında pedagojik düşüncenin yenilenmesine, ulusal kimliğin anlaşılmasına, dil, din ve kültür birliğinin pekiştirilmesine hizmet etmiştir. Faaliyetlerinde öğretmen kişiliğinin rolü, eğitim içeriğinin ulusal değerlere dayanması ve öğrencinin düşüncesini geliştirme gibi ilkeler öncelikli olmuştur (Boboyev, 2022, s. 34). Horzem ceditçileri tarafından geliştirilen öğretim yöntemleri, Türkistan, Buhara, Kazan, Kırım ve Kafkasya'daki Türk okullarının faaliyetlerini de etkilemiştir. Günümüzde Horzem Ceditçiliği'nin eğitim mirası, Türk halkları eğitim sistemi gelişimini incelemede değerli bir bilimsel kaynak olarak kabul edilmektedir. Onların "bilim – kalkınmanın güvencesidir", "milleti aydınlanma ile yüceltmek" gibi fikirleri, modern pedagojik kavramlarla uyumlu olarak XXI. yüzyıl eğitim reformları için de geçerliliğini korumaktadır (Karimov, 2008, s. 34). Bu nedenle Horzem ceditçilerinin pedagojik görüşlerini derinlemesine analiz etmek, Türk halkları dünyasında eğitim sisteminin oluşumu, gelişimi ve modernleşmesini anlamada önemli bilimsel ve teorik bir değer taşımaktadır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın başlarında Türk halkları dünyasında sosyal ve manevi uyanış süreçleri hızlanmıştır. Bu dönem, Rus İmparatorluğu'nun sömürgecilik politikalarının güçlendiği, yerel kültür ve eğitim sistemlerinin durağanlaştığı bir dönemdir. Aynı zamanda Avrupa ve Türkiye üzerinden yeni fikirler – dünyevi eğitim, ulusal kimlik, aydınlanma kavramları Müslüman Doğu'ya girmeye başlamıştır. İşte bu süreç, Türk halkları arasında "Ceditçilik" olarak bilinen aydınlanma hareketini doğurmuştur (Khalid, 1998, s. 34).

Ceditçilik hareketi, özünde ulusal kimliği bilim, düşünce ve aydınlanma yoluyla yeniden inşa etme fikrine dayanmaktaydı. Bu hareketin merkezlerinden biri olarak Horzem ayrı bir öneme sahiptir. Horzem topraklarında yüzyıllar boyunca oluşmuş zengin bilimsel ve kültürel ortam, Ceditçilik fikirlerinin kök salmasına zemin hazırlamıştır. Bu toprak, Al-Khwarizmi, Biruni, Najmiddin Kübrâ, Munis ve Ogahiy gibi büyük düşünürlerin memleketi olarak manevi mirasa dayanmış ve yeni dönemde de bilgi ve aydınlanmayı kalkınmanın unsuru olarak görebilmiştir (Xudoyberganov, 2020, s. 34).

Muhammad Rahim Han Feruz'un Aydınlanma Fikirleri

Hiva hanı Muhammad Rahim Han Feruz (1844–1910), döneminin en ileri yöneticilerinden biri olarak Horzem'de aydınlanma ve kültürün gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Feruz, "bilim ve aydınlanma – ulusu yücelten en büyük güçtür" fikrini öne sürmüş ve bunu pratikte hayata geçirmiştir. Onun girişimiyle sarayda "Aydınlanma Meclisi" kurulmuş; Komil Xorazmiy, Bayoniy, Ogahiy, Avaz Otar oğlu gibi yazarlar ve entelektüeller bir araya gelmiştir. Feruz, Hiva'da ilk kütüphane, müzik okulu ve tercüme merkezinin açılmasını desteklemiştir (Bayoniy, 1999, s. 34).

Feruz'un politikasının en önemli yönü, eğitimi devlet çapında desteklemek olmuştur. Yeni usuldeki (Cedit) okulların kurulmasını, ders kitaplarının hazırlanmasını ve öğretmenlerin maddi olarak teşvik edilmesini sağlamıştır. Onun girişimiyle müfredatlara aritmetik, tarih, coğrafya ve doğa bilimleri gibi dünyevi dersler eklenmiş; ayrıca Arap, Fars ve Türk edebiyatının ileri örnekleri çevrilmiş ve kütüphane koleksiyonları zenginleştirilmiştir (Ogahiy, 2021, s. 34). Bu politika Horzem'de yeni bir entelektüel ortam yaratmış ve döneminde Türkistan'ın diğer bölgelerine de olumlu etkiler yapmıştır.

Komil Xorazmiy – Aydınlanmacı Şair ve Pedagog

Feruz dönemi Horzem'in en önemli manevi önderlerinden biri Komil Xorazmiy (1825–1899) idi. Kendisi sadece şair ve devlet adamı değil, aynı zamanda pedagojik düşünce alanında da önemli bir şahsiyettir. Komil Xorazmiy, genç kuşakları bilim, ahlak ve kültür temelinde yetiştirmenin ulusun kalkınması için en önemli görev olduğunu vurgulamıştır. Eserlerinde “bilim – kurtuluş yolu”, “aydınlanma – özgürlük teminatıdır” gibi fikirleri savunmuştur (Komil Xorazmiy, 1985, s. 34).

Komil Xorazmiy derslerinde edebiyat, mantık, tarih, tıp ve felsefe öğretmiş, öğrencilerinde bağımsız düşünce ve ulusal gururu geliştirmeye önem vermiştir. Devonu Komil adlı eserinde bilim, maneviyat ve ahlak konularını derinlemesine ele almıştır. Horzem'de “tercüme okulu” açarak Fars-Tacik edebiyatının önemli eserlerini Türkçeye kazandırmış ve böylece halk için bilimsel literatürü genişletmiştir (Salimov, 1910, s. 34). Onun pedagojik görüşleri, daha sonra Cedit okullarının bilimsel ve teorik temelini oluşturmuştur.

Mulla Bekchon – Yeni Okul Kurucusu

Ceditçilik hareketinin uygulamalı aşamasında Mulla Bekchon'un çalışmaları öne çıkmıştır. O, Hiva'da ilk “Usul-i Cedit” okulunu kurmuştur. Bu okulda eğitim, Arap harflerini ezberlemek yerine ses temelli okuma ve yazma yöntemine dayanmaktaydı. Bu yöntem öğrencileri kısa sürede okuryazar yapmayı hedeflemiştir. Mulla Bekchon, matematik, tarih, coğrafya ve ana dili derslerini uygulamalı yöntemlerle öğretmiş; sınıfta tartışma, münazara ve analiz tekniklerinden faydalanmıştır (Boboyev, 2022, s. 34). Onun dersleri yalnızca bilgi aktarmakla kalmayıp, bağımsız düşünen bireyler yetiştirmeye yöneliktir. Mulla Bekchon, eğitimi sosyal değişimlerin en önemli aracı olarak görmüş ve “bilim edinmeyen bir halk asla özgür olamaz” şiarını benimsemiştir. Bu nedenle, Horzem'de öğretmenliği en saygın meslek olarak tanımıştır.

Boboouxun Salimov – Yeni Pedagojik Yöntemler Öncüsü

Boboouxun Salimov, Horzem Ceditçiliği tarihinde ileri metodolojik yaklaşımları ile tanınan bir pedagojiktir. Eğitim sürecinde “etkileşimli öğretim” yöntemini uygulayarak öğrenci-öğretmen arasındaki interaktif ilişkiyi temel almıştır. Ona göre eğitim sadece ezber değil, düşünme, analiz etme ve günlük sorunlara çözüm bulma süreci olmalıdır. Boboouxun Salimov, “düşünen öğrenci” konseptini savunmuş ve derslerde tartışma, münazara, oyun ve yaratıcı görevlerden geniş ölçüde faydalanmıştır (Salimov, 1910, s. 34).

Onun okulunda ahlak, dil, tarih ve coğrafya derslerinin yanında doğa bilimleri, müzik ve sanat dersleri de öğretilmiştir. Bu yaklaşım, öğrencilerin sadece zihinsel değil, estetik ve manevi gelişimini de sağlamıştır. Salimov'un deneyimi Horzem'de Cedit okullarının metodolojik temelini oluşturmuştur.

Islomxo'ja – Aydınlanma ve Reform Sembolü

Horzem Ceditçiliği tarihinde Islomxo'ja (1862–1913) adı, yapıcılık, aydınlanma ve uygulamalı reformların sembolü olarak öne çıkar. XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başında Hiva hanlığı döneminde yaşamış, Muhammad Rahim Han Feruz ve Asfandiyorhan sarayında büyük devlet adamı ve aydın olarak görev yapmıştır. Islomxo'ja, Ceditçilik fikirlerini pratiğe döken reformcu bir lider olarak tanınır.

Onun girişimiyle Hiva'da “Usul-i Cedit” okulları açılmış, müfredatlara matematik, tarih, coğrafya, Rus dili ve doğa bilimleri gibi dünyevi dersler eklenmiştir. Ayrıca eczane, hastane, posta ve telgraf hizmetleri, ticaret merkezleri gibi sosyal altyapılar oluşturulmuştur. Bu çalışmalar, Horzem toplumunda modern manevi ve kültürel ortamın oluşmasında önemli rol oynamıştır. En ünlü

eserlerinden biri, 1910 yılında inşa edilen Islomxo'ja minaresi ve medresesi olup, bu yapılar döneminin bilgi ve aydınlanma merkezi olmuştur.

Islomxo'ja sadece bir siyasi lider değil, halkın sorunlarını bilen ve bilgiyi kullanarak onu yüceltmeye çalışan manevi bir rehberdi. “Bilim – kurtuluş yoludur” fikrini yayarak genç nesilleri okuryazar, bilinçli ve vatansever bir şekilde yetiştirmeyi amaçlamıştır. Islomxo'ja, Ceditçiliği yalnızca sözde değil, uygulamalı reformlarla hayata geçirmiş olmasıyla diğer aydınlardan ayrılır. Karşılaştırmalı analiz, onun faaliyetlerinin Azerbaycan, Kazan ve Türkistan Ceditçileri ile manevi açıdan uyumlu, ancak uygulama yönünden daha pratik olduğunu göstermektedir. Azerbaycan ceditçileri ulusal uyanış fikirlerini basın ve edebiyat yoluyla yayarken, Islomxo'ja bu fikirleri yeni okullar, medreseler, sosyal binalar ve mimari yapılar aracılığıyla pratiğe dökmüştür. Bu nedenle onun faaliyetleri, Türk halklarının manevi uyanış tarihinin yapıcı ve modernizasyon yönünün parlak bir örneği olarak kabul edilir.

Horzem Ceditçiliğinin Türk Halkları Eğitime Etkisi

Horzem Ceditçiliği yalnızca yerel bir olay değil, tüm Türk halklarının kültürel uyanış hareketinin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Horzem'de oluşan pedagojik yaklaşımlar, Türkistan, Buhara, Kazan, Tataristan, Kırım, Kafkasya ve Azerbaycan okullarına yayılmıştır. Bu deneyim sayesinde eğitimde milliyetçilik, dini hoşgörü, düşünce özgürlüğü ve modern bilim uyumu ilkeleri şekillenmiştir (Allworth, 1994, s. 34). Ceditçilerin “Usuli Savtiya” (ses temelli öğretim), “bilimsel ders kitapları yaratma” ve “eğitimi ulusal dile dayandırma” fikirleri, daha sonra Türk halklarının modern eğitim sisteminin temelini oluşturmuştur (Qodirova, 2015, s. 34). Günümüzde Horzem Ceditçiliği'nin pedagojik mirası, Türk halkları eğitim sisteminde milliyetçilik ve modernliği uyumlu hale getirmede; genç nesilleri aydınlanma, vatanseverlik ve bağımsız düşünce ruhuyla yetiştirmede eşsiz öneme sahiptir. Faaliyetleri, Türk halklarının tarihî birliği, kültürel uyumu ve bilimsel kalkınma yolunu belirleyen paha biçilmez bir miras olarak kabul edilmektedir.

Yorum ve Açıklamalar: Horzem Ceditçiliği, Türk halkları kültürünün gelişiminde kendine özgü bir olgu olarak ortaya çıkmıştır. Karşılaştırmalı analiz göstermektedir ki, Harezm jadidizmi diğer Türk bölgelerindeki jadid hareketlerinden birkaç açıdan farklılık göstermektedir. Örneğin, Kırım ve Azerbaycan jadidlerinin faaliyetlerinde ulusal basın ve dünyevi bilimlerin geliştirilmesi öncelikli iken, Harezm jadidleri eğitim–terbiye, kültür ve manevi birliği yeniden tesis etmeye daha fazla önem vermiştir.

Tablo 1.
Hârizm Cedidciliğinin Gelişim Aşamaları

N	Adı Soyadı	Yaşadığı Yıllar	Maarifçilik Faaliyetleri ve Temel Yönelimler	Türk Halklarının Kültürel Gelişimine Katkısı
1	Muhammed Rahim Han Feruz	1844–1910	Hârizm Hanı; bilim, eğitim ve kültürün hamisi. Yeni tip okulların açılmasını, kütüphanelerin kurulmasını ve bilimsel çalışmaların desteklenmesini sağlamıştır.	Bilimsel düşüncenin yayılmasına, halk eğitiminin ilerlemesine ve cedidcilik hareketinin kurumsallaşmasına zemin hazırlamıştır.
2	Boboohun Salimov	1870–1937	Cedid tiyatrosunun kurucularından; yazar, öğretmen ve kültür adamı. Sanat ve tiyatro yoluyla halkı bilinçlendirmeyi amaçlamıştır.	Türk halkları arasında estetik bilincin gelişmesine, milli kültürün yeniden doğuşuna katkıda bulunmuştur.

3	Molla Bekchon Hârizmî	1865–1924	“Usul-i Cedid” okullarının kurucularındandır. Dini ve dünyevi bilimlerin bir arada okutulduğu yeni bir eğitim modeli geliştirmiştir.	Eğitimde modern yöntemlerin uygulanmasına öncülük etmiş, halkın okuryazarlığını ve toplumsal farkındalığını artırmıştır.
4	Komil Hârizmî (Feruz Komil)	1825–1899	Şair, düşünür ve eğitimci. “Divan-ı Komil” adlı eserinde milli uyanış, ahlâk ve maarif fikirlerini işlemiştir.	Türk edebiyatı ve düşüncesinde ahlâkî ve estetik değerlerin güçlenmesine öncülük etmiştir.
5	İslam Hoca	1862–1913	Devlet adamı, reformcu ve hayırsever. Modern okullar, medreseler ve sosyal binalar inşa ettirmiştir.	Eğitim ve mimaride yenilikçi projeler gerçekleştirerek, Hârizm toplumunun modernleşme sürecini hızlandırmıştır.

Bu tablo, Hârizm cedidiliğinin önde gelen temsilcilerini kronolojik ve tematik olarak sınıflandırmaktadır. Feruz, hareketin siyasi ve mali destekçisi, Komil Hârizmî düşünsel temellerin kurucusu, Molla Bekchon pedagojik modeli geliştirici, Boboohun Salimov kültürel alanda yenilikçi, İslam Hoca ise pratik reformları hayata geçiren bir figür olarak öne çıkmaktadır. Bu şahsiyetlerin her biri, Türk dünyasında modernleşme sürecinin farklı bir yönünü temsil etmektedir.

Harezm Hanı Muhammed Rahim Han Feruz, bu sürecin siyasi himayecisi olarak büyük rol oynamıştır. Onun girişimiyle Hiva’da yeni tip okullar açılmış, bilimsel eserler çevrilmiş ve kütüphaneler kurulmuştur. Feruz’un kişisel himayesi altında Komil Harezmî gibi aydınlar faaliyet göstermiş ve “Divan-i Komil” eseri aracılığıyla sadece edebi-estetik değerleri değil, aynı zamanda manevi uyanış fikirlerini de ileriye taşımışlardır.

Molla Bekchon ise pedagojik faaliyetiyle halkı eğitmenin yeni yöntemlerini uygulamaya koymuştur. “Usul-i Cedid” okullarında eğitim programları geliştirmiş ve dini bilimlerin yanı sıra doğa ve sosyal bilimlerin de öğretilmesinin gerekliliğini vurgulamıştır. Onun yaklaşımı Azerbaycan ve Kırım jadidlerinin eğitimdeki yenilikleriyle uyumlu olsa da, kendi faaliyetinde halkın yerel ihtiyaç ve geleneklerini de dikkate almıştır.

Boboohun Salimov, Harezm jadidizmini kültür ve tiyatro alanına taşıyan ilk aydınlardan biri olarak, eserlerinde milleti uyandırma, kadın eğitimi ve modern düşünceyi teşvik etmeye çalışmıştır. Onun yaratıcı faaliyetleri aracılığıyla jadidizm fikirleri geniş kitlelere estetik bir biçimde ulaştırılmıştır.

Ayrıca, İslamhoja’nın siyasi-eğitsel faaliyetleri Harezm’de modernleşme sürecini hızlandırmıştır. Yeni okullar ve meslek eğitim kurumları kurarak eğitimi halkın hizmetine sunmuştur. İslamhoja’nın yapım faaliyetleri – cami, medrese, minare ve yeni idari binaların inşası – sadece Harezm toplumunun dış görünümüne değil, aynı zamanda içsel manevi yenilenmesine de katkı sağlamıştır.

Karşılaştırma metoduna dayanacak olursak, Harezm jadidleri Azerbaycan, Kazan ve Türkistan jadidlerine kıyasla daha fazla pratik reformcu olmuşlardır. Sadece eğitim sistemini değiştirmekle kalmamış, kültür, tiyatro, edebiyat ve mimarlık alanlarında da yenilenme sürecini başlatmışlardır. Özellikle Feruz’un himayesi ve Komil Harezmî’nin edebi faaliyeti sayesinde Harezm jadidizmi, Türk halklarının kültüründe uyum, dayanışma ve ulusal kimliği yeniden tesis etmenin sembolü haline gelmiştir. Bu nedenle, Harezm jadidizminin tarihsel önemi sadece yerel değil, bölgesel ölçekte de değerlendirilmelidir. Eğitim ve kültür alanındaki reformları, Türk halklarının kültürel uyanış sürecinde temel oluşturmuştur.

Türk halkları dünyasında eğitim ve aydınlanma, tarih boyunca toplumsal ilerlemenin temeli olarak kabul edilmiştir. Harezm jadidizmi, bu değerleri yeni dönemin koşullarında farklı bir içerikle zenginleştirerek ulusal eğitim sisteminin oluşumunda önemli bir rol oynamıştır. Muhammed Rahim

Han Feruz, Komil Harezmi, Molla Bekçon ve Boboohun Salimov'un pedagogik faaliyetleri sayesinde eğitim sürecine bilimsellik, modernlik ve millilik ilkeleri girmiştir. Onların çabalarıyla Harezmi'de kurulan jadid okulları, Türk halklarının eğitim sisteminin modernleşmesi için teorik ve pratik bir temel oluşturmuştur.

Günümüzde Harezmi jadidizminin eğitim mirası, sadece tarihsel değil, aynı zamanda çağdaş öneme de sahiptir. Bu miras, genç nesillerde düşünce bağımsızlığı, vatanseverlik, aydınlanma ve ulusal kimliği anlama duygularını geliştirmede önemli bir unsur olarak hizmet etmektedir. Bu nedenle, Harezmi jadidlerinin pedagogik fikirlerini incelemek, Türk halklarının eğitim tarihini daha derin anlamak, bunu modern eğitim süreçleriyle uyumlaştırmak ve gelecek nesillerin yetiştirilmesinde ulusal ruhu pekiştirmek açısından eşsiz bir öneme sahiptir.

Sonuç

Türk halkları dünyasında eğitim ve aydınlanma, tarih boyunca sosyal kalkınmanın temel taşları olarak kabul edilmiştir. Horzem ceditçiliği bu değerleri yeni dönemde zenginleştirerek, ulusal eğitim sisteminin oluşumunda önemli bir rol oynamıştır. Muhammad Rahim Han Feruz, Komil Xorazmiy, Mulla Bekchon ve Boboohun Salimov'un pedagogik faaliyetleri sayesinde eğitim sürecine bilimsellik, modernlik ve milliyetçilik ilkeleri girmiştir. Bu çabalarla Horzem'de kurulan cedit okulları, Türk halkları eğitim sisteminin modernleşmesi için hem teorik hem de pratik bir temel oluşturmuştur.

Günümüzde Horzem ceditçiliğinin eğitim mirası sadece tarihî değil, aynı zamanda güncel öneme de sahiptir. Bu miras, genç kuşaklarda bağımsız düşünce, vatanseverlik, aydınlanma ve ulusal kimlik bilincinin gelişiminde kritik bir rol oynamaktadır. Bu nedenle, Horzem ceditçilerinin pedagogik fikirlerini incelemek, Türk halkları eğitim tarihini daha derin anlamak, bunu modern eğitim süreciyle uyumlaştırmak ve gelecek kuşakların yetiştirilmesinde ulusal ruhu güçlendirmek açısından eşsiz bir önem taşımaktadır.

Horzem ceditçiliği, Türk halklarının manevi ve kültürel uyanış tarihinde ayrı bir yere sahiptir. Bu hareket, XIX. yüzyıl sonu – XX. yüzyıl başında meydana gelen küresel kültürel ve siyasi değişimler ışığında halkın düşünce dünyasının yenilenmesine hizmet etmiştir. Ceditçilik, özünde, Türk halklarının ortak manevi değerleri; adalet, bilim, birlik ve insancılık ilkelerine dayanmaktadır.

Türk halkları kültürünün tarihî kökleri eski Türk yazıtlarından, Qutadg'u Bilig, Divanu Lug'atit-Türk gibi eserlerden ve Alishir Nevâi, Mahmud Kaşgari, Yusuf Has Hacıp gibi düşünürlerin fikirlerinden beslenmiştir. Horzem ceditçiliği, bu değerler temelinde yeni bir aydınlanma ruhu oluşturmuş; halkı ulusal kimliğine döndürmeyi, bilim ve kültür aracılığıyla yüceltmeyi ve kültürel birliği güçlendirmeyi başlıca hedef edinmiştir.

Muhammad Rahim Han Feruz döneminde Horzem'de kültür ve bilim yeni bir seviyeye taşınmıştır. Feruz'un himayesi altında bilim okulları, kütüphaneler ve tercüme merkezleri kurulmuştur. Onun siyasi ve manevi desteği sayesinde Komil Xorazmiy, Mulla Bekchon ve Boboohun Salimov gibi aydınlar, ulusal uyanış fikirlerini eğitim, edebiyat ve sanat yoluyla geniş kitlelere yayabilmiştir.

Komil Xorazmiy eserlerinde halkın ruh dünyasını uyandırma, ulusal gururu pekiştirme ve estetik eğitimi geliştirme konularına odaklanmıştır. Mulla Bekchon ise yeni pedagogik yöntemlerle eğitimde uygulamalı yaklaşımı önermiş ve "Usul-i Cedit" sistemini halkın ihtiyaçlarına göre uyarlamıştır. Boboohun Salimov ise kültür ve tiyatro alanlarında ceditçilik fikirlerini sanat yoluyla yaymış ve halkı düşünce özgürlüğü ile bağımsız düşünceye yönlendirmiştir. Ayrıca, Islomxo'ja'nın faaliyetleri Horzem ceditçiliğini pratik hayatla bağlamış; eğitim, ekonomi ve mimarlığı uyumlaştırmıştır. Onun yapıcı çalışmaları – medrese, minare, kütüphane ve okulların inşası – halkın zihninde modernlik ve milliyetçiliği birleştiren yeni bir kültürel ortam yaratmıştır. Karşılaştırmalı analiz sonucunda, Horzem ceditçiliğinin, Türk dünyasının diğer bölgelerindeki cedit hareketlerinden sentezleyici özelliğiyle ayrıldığı görülmektedir. Azerbaycan, Kırım, Kazan ve Türkistan ceditlerinde kültürel yenilenme daha çok edebî ve siyasi alanlarda gerçekleşmişken, Horzem ceditçileri bu süreci uygulamalı, sosyal ve pedagogik temelde yürütmüşlerdir. Türk halkları kültürünün genel özelliği, birlikte çeşitlilik ilkesidir.

Her bölgede kendine özgü kültürel biçim ve ifade olsa da, hepsini bilim, aydınlanma, dil ve inanç birliği birleştirmiştir. Horzem ceditçileri bu birleştirici unsuru gerçek sosyal bir harekete dönüştürmüş; halk tarihî köklerine dönmüş, yeni bir düşünce yapısı oluşmuş ve Türk dünyası arasında kültürel uyum güçlenmiştir.

Bu nedenle, Horzem ceditçiliği sadece Özbekistan için değil, tüm Türk halkları kültürel mirasının ayrılmaz bir parçasıdır. Kendi döneminde ulusal uyanışı, düşünce özgürlüğünü ve bilim-kültür entegrasyonunu sağlayan genel Türk dünyası çapında manevi bir hareket olup, günümüzde de önemini kaybetmemiş tarihî ve aydınlanmacı bir olgudur.

Kaynakça

1. Allworth, E. (1994). *Central Asia: A century of Russian rule*. Columbia University Press.
2. Bayoniy, M. Y. (1999). *Shajarayi Xorazmshohiy*. Fan.
3. Boboyev, H. (2022). *Jadidlar merosi va zamonaviy ta'lim konsepsiyasi*. UrDPI.
4. Ergashev, A. (2018). *Turkiy xalqlarning ma'rifatparvarlik merosi*. Cho'lpon.
5. Khalid, A. (1998). *The politics of Muslim cultural reform: Jadidism in Central Asia*. University of California Press.
6. Khalid, A. (2015). *Making Uzbekistan: Nation, empire, and revolution in the early USSR*. Cornell University Press.
7. Komil Xorazmiy. (1985). *Devoni Komil*. G'afur G'ulom.
8. Karimov, I. (2008). *Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch*. Ma'naviyat.
9. Khodjaeva, N. (2013). Jadidism as an educational system and a political movement in Turkestan. *International Education Studies*, 6(1), 1–8.
10. Ogahiy, M. R. (2021). *Riyozi-d-davla*. Urganch Davlat Universiteti.
11. Ringer, F. (2017). The historical study of education and the modernization of society. *History of Education Quarterly*, 57(2), 220–239.
12. Salimov, B. (1910). *Pedagogik qarashlar to'plami*.
13. Xudoyberganov, K. (2020). *Xorazm jadidchiligi: Tarix, meros, ta'lim*. Ma'naviyat.
14. Qodirova, D. (2015). *Jadid maktablarining o'qitish metodlari va didaktik prinsiplari*. TMI Tez.
15. Yusuf Xos Hojib. (2019). *Qutadg'u bilig*. O'zbekiston Milliy Ensiklopediya.

Daxil oldu: 14.10.2025

Qəbul edildi: 16.12.2025